

УДК 373.5.017.4

DOI:

Ольга Гершуненко, *пошукач кафедри педагогіки та освітнього менеджменту
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини*

ЗМІСТ ТА СТРУКТУРНІ КОМПОНЕНТИ ГРОМАДЯНСЬКОЇ АКТИВНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ

У статті розглядаються розвиток поглядів вчених на зміст і структуру громадянської активності; проблеми формування громадянської активності старшокласників в історичному контексті; визначено основний зміст поняття "громадянська активність" та структурні компоненти, актуальні для формування громадянської активності старшокласників.

Ключові слова: громадянська активність; зміст і структурні компоненти громадянської активності; проблеми формування громадянської активності старшокласників; інтегральна якість особистості; форма прояву моральних якостей особистості.

Лит. 14.

Olga Gershunenko, *Searcher of the Pedagogy and Educational Management Department
Uman Pavlo Tychyna State Pedagogical University*

CONTENT AND STRUCTURAL COMPONENTS OF CIVIC ACTIVITY OF SENIOR STUDENTS

The article considers the development of scholars' views on the content and structure of civic activity; problems of formation of civic activity of high school students in the historical context. It is noted that in this period civic activity was considered as an integrative personal quality, the main components of which were: cognitive (awareness of legal norms, knowledge of the history of law, the implementation of law abroad, in European countries); communicative (help and support peers, interact with others, correlate personal interests with the interests of the group); spiritual and moral (moral values, a sense of social solidarity, conscious love for the Fatherland, peaceful and cultural activities for the benefit of the Motherland); activity (readiness for socially useful work, creation of public organizations, communication).

The article emphasizes that today there is no single approach to the definition of "civic activity", which is used mainly in three senses: civic activity as a state associated with the performance of any activity (communication, labor, project); activity as an integral quality of personality, the formation of which takes place in the educational environment under the influence of various factors; civic activity as a form of manifestation of moral qualities of the individual. It is also noted that the concept of civic activity is constantly discussed by researchers in the context of the concepts of citizenship, civic maturity, civic, civic and patriotic education.

The conclusion is made: to define activity as a form of manifestation of the most important integral quality of personality and condition of its self-determination, self-development, self-realization; civic activity is manifested as a conscious-activity attitude of man to the surrounding society, society, able to change, transform this society, society and himself; civic activity is due to the inner motivations of man, his values. The study considers civic activity as an integral quality that ensures the readiness of lyceum students to active, conscious and responsible participation in society and the community, based on awareness of their civil rights and responsibilities; determining their place and role in solving civic problems; on the ability to constructively build relationships with the surrounding society.

Keywords: civic activity; content and structural components of civic activity; problems of formation of civic activity of high school students; integral quality of personality; form of manifestation of moral qualities of personality.

Постановка проблеми. Проблема формування громадянської активності є однією з найактуальніших соціокультурних проблем у період становлення постіндустріального інформаційного суспільства в Україні. Інноваційні зміни в освіті відбуваються одночасно з реформуванням усіх сторін життя суспільства, спрямованих на побудову правової держави та демократичного суспільства.

У зв'язку з цим сьогодні потрібні не лише фахівці, здатні вирішувати життєві та професійні

проблеми, а й особистості, які беруть активну участь у життєдіяльності суспільства. А для цього необхідно сформувати ще в учнів у школі громадянську активність. На сучасному етапі ця проблема надзвичайно гостро стоїть перед усіма закладами освіти.

Метою статі є ознайомлення зі змістом та структурними компонентами громадянської активності старшокласників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема формування громадянської активності

обговорювалася вченими у різних контекстах. Так психологи вивчають особливості, психологічні механізми, умови розвитку особистості, формування їхньої громадянської активності (К. Абульханова-Славська, А. Асмолов, О. Білоус, С. Дерябо, І. Кряж, П. Конанихін, Т. Конніков, А. Лутошкін, О. Мамешин, Б. Мар'єнко, А. Мудрик, В. Мухіна, М. Рожков, В. Скребець, Л. Спирін, Л. Уманський, С. Хозе, Д. Фельдштейн, Г. Філонов, В. Ясвін та ін.).

У педагогічних дослідженнях громадянська активність розглядається як інтегративна особистісна якість, необхідна для продуктивної життєдіяльності у суспільстві (С. Абрамова, Л. Білик, С. Беленцов, С. Бойченко, О. Варецька, Л. Вишневецька, В. Вдовиченко, І. Грабовський, О. Гуренкова, М. Нам та ін.). Проте сучасне бачення змісту і структури громадянської активності старшокласників ще недостатньо висвітлені.

Виклад основного матеріалу. У 90-ті рр. XIX ст. педагогами у формуванні громадянської активності учнів особлива увага приділялася їх обов'язкам, їх ставленню до вчителів, товаришів, загалом до школи. Бути хорошим товаришем у цей період означало: допомагати і підтримувати товаришів, у всіх справах класу діяти дружно, особисті інтереси співвідносити з інтересами всього класу. Одним із важливих компонентів у структурі громадянської активності у цей період був патріотизм [4].

На початку XX ст. вчені розглядали клас як цілісну, соціально-психологічну систему, що має певний ресурс формування громадянської активності. Значну увагу при формуванні громадянської активності учнів педагогами приділялося учнівським та громадським організаціям, товариствам, спілкам, що виникали з власної ініціативи учнів. Саме в цей період були здійснені перші спроби виділити сутнісні детермінанти та структурні компоненти громадянської активності. Громадянськість школярів розглядалася, як свідомо любов до батьківщини та соціокультурна робота на її благо. Сутнісною детермінантою громадянської активності школярів була здатність до усвідомленої, законослухняної поведінки та прояву правового почуття, правової свідомості [6].

У 1930-ті – 40-ві рр. XX ст. педагоги особливу увагу приділяли ідеологічним основам виховання підростаючого покоління, особливо виділяючи проблеми громадянсько-патріотичного та політичного виховання (С. Гінзбург, В. Васильєва, В. Зорін, П. Кузьмін, З. Фірсова, Н. Юдіна). Значна увага приділялася вихованню

патріотичних якостей, які необхідно було розвивати та культивувати серед учнів, таких як: почуття любові і відданості радянській батьківщині та її вождям; інтерес до минулого, героїчної боротьби робітничого класу, боротьби партії з усіма ворогами марксизму-ленізму та ворогами трудящих; ненависть до капіталістичного минулого та його пережитків, готовність боротися за першу у світі Батьківщину трудящих; допомагати “братом по крові”, захищати права радянських громадян [10].

Формування громадянської активності учнів у 1930-ті – 40-ві рр. XX ст. проходило відповідно до ідеології правлячої партії, хоча відбиток також наклала й Друга світова війна. У цей період виросло покоління людей, які мали чітке уявлення про обов'язок і відповідальність, чесність і порядність, мужність і самовідданість [3].

У 1940–60-ті рр. XX ст. педагоги при формуванні громадянської активності особливу увагу приділяли діяльнісному компоненту, спрямованому на організацію суспільно корисної праці. Сутнісною детермінантою громадянської активності учнів у цей період була здатність до суспільно корисної діяльності, яку педагоги поділяли на два типи: внутрішню шкільну та позашкільну. До внутрішньої шкільної діяльності, спрямованої на формування громадянської активності, відносили: чергування у школі; допомогу вчителю в облаштуванні та підготовці уроку, організацію екскурсій; виготовлення наочних посібників для молодших класів; обладнання фізкультурного майданчика, кімнат для ігор, організацію різноманітних позакласних уроків; підготовку та проведення свят, вечорів, ранків; організацію різноманітних виставок; допомогу молодшим школярам у навчанні; участь у військово-патріотичній та спортивній роботі; оформлення школи, озеленення шкільної території; проведення масово-політичної та культурної роботи; роботу в учнівських організаціях та гуртках, добровільних товариствах тощо. Також широко застосовувались тематична гурткова робота та вечори, проведення лекцій, зустрічі з письменниками. До позашкільної діяльності, спрямованої на формування громадянської активності, відносили: ігри з дошкільнятами, молодшими школярами; участь у випуску стінгазети у будинкууправлінні; показ дитячої художньої самодіяльності дорослим, організація кіносеансів; показ дитячої технічної творчості; оборонну та патріотично спрямовану роботу серед населення; роботу з оформлення клубу, агітпункту, призового пункту тощо; роботу на виборчій дільниці, розповсюдження квитків лотереї у своїх

квартирах, будинках тощо; роботу на фізкультурно-оздоровчих майданчиках із дітьми молодшого віку; роботу з вивчення рідного краю; участь у продуктивній праці дорослих тощо [4].

У 70–80-ті рр. ХХ ст. вчені-педагоги наголошують на необхідності включення до структури громадянської активності політичної грамотності, особливо для старшокласників. На їхню думку, саме в школі формуються навички, що становлять політичну грамотність, такі як: готовність прийняти критичну позицію щодо політичної інформації; виявити причини, тієї чи тієї точки зору; продемонструвати повагу до фактів у формуванні та дотриманні політичних точок зору; готовність бути відкритим, гнучким для можливості зміни свого рішення у разі зміни обставин; визнання цінності примусу як критерію для оцінювання та прийняття рішень; визнання цінності свободи на вибір між політичними альтернативами; терпимість до різноманітності ідей, вірувань, цінностей та інтересів [13]. Дослідники стверджували, що саме політична грамотність є однією з основних складових громадянської активності, а тому у школі мають використовуватися три типи дій, як то: навмисна пряма політична соціалізація, яка досягається через шкільні предмети, такі як історія та суспільствознавство, з метою прямого впливу на політичні знання учнів, думки, відносини, навички, поведінкові наміри та зразки поведінки; навмисна непряма політична соціалізація, що включає отримання знань, умінь і відносин, які власними силами є політичними, але впливають на подальше засвоєння певних політичних знань; ненавмисна непряма політична соціалізація, що має місце в ситуаціях неофіційного навчання, наприклад, коли учні дізнаються про політичні події з газет і коментують їх відповідно, висловлюючи політичне ставлення [14].

Наприкінці ХХ ст. психологи (Г. Андрєєва, Л. Божович, В. Давидов, Є. Данилова, І. Дубровіна, А. Прихожан та ін.) визначають громадянську активність особистості як вид соціальної активності, змістовою стороною якої виступає реалізація учнями своїх громадянських прав та обов'язків. Учені, досліджуючи феномен громадянської активності, зазначали, що джерелом громадянської активності та рушійною силою її розвитку є мотиви й потреби особистості. На їхню думку, активність може бути громадянською лише тоді, коли суспільні, соціальні потреби будуть усвідомлюватися учнем як особистісно значущі, і активність буде спрямована на їх задоволення. Отже, громадянська активність – це форма прояву найважливішої

якості особистості, у якій відбиваються її світогляд, прагнення бути причетною до справ суспільства, держави, усвідомлення потреби та значимості своєї діяльності для навколишнього соціуму [9].

У 90-ті рр. ХХ ст. виникає особливий інтерес до проблеми громадянства, навчання громадянськості, формування громадянської активності, що був пов'язаний як з посткомуністичними змінами, так і явищами економічної глобалізації. У період соціальних викликів та невизначеності, нівелювання основних цінностей та ідеалу громадянськості, увага була прикута до відновлення соціальної узгодженості та солідарності, заснованих на знанні учнем своїх прав та обов'язків громадянина [7].

У період 1997–2000 рр. Радою Європи був реалізований проєкт “Освіта, спрямована на виховання демократичної громадянськості”, основною метою якого було визначення цінностей та умінь, необхідних індивідам для того, щоб стати активними громадянами суспільства, а також визначення шляхів набуття цих умінь. З прийняттям ООН у 1989 р. Конвенції з прав дитини, діти та молодь стали суб'єктами права, що передбачало більшу участь у демократичному житті освітнього закладу [12].

Комісія ООН з Глобального управління (1995) запропонувала загальну сітку прав та обов'язків, які можуть бути основою для формування громадянської активності (Arud A.). Нею було визначено такі права: на безпечне життя – реалізуючи це право школа відповідальна за безпеку (фізичну і психологічну) учнів і вчителів; на справедливе звернення (необхідність здійснення моніторингу результатів досягнень, покарань та винятків); можливість досить добре заробляти на життя і забезпечувати власний добробут (освіта є основою, що забезпечує перспективу майбутньої зайнятості); учні мають право на навчання базових навичках та компетенцій, які сприяють соціальному та економічному включенню до життєдіяльності суспільства; визначення та збереження власних відмінностей мирними засобами (розвиток почуття впевненості у громадянській ідентичності); участь в управлінні (активна участь учнів у прийнятті рішень та участь у роботі шкільних рад); вільне та справедливе клопотання про відшкодування збитків, завданих грубим ставленням, або право дитини на рівність перед законом (правовий принцип); рівний доступ до інформації (вільний доступ до змісту навчання, без будь-якої дискримінації чи прихованих розпоряджень); рівний доступ до глобальних

спільних благ та шкільних приміщень (бібліотеки, спортивного залу, шкільного двору, їдальні, туалетів та лабораторій). Поряд із правами Комісія ООН з Глобального управління визначила і обов'язки школярів: робити внесок у загальний добробут (активну участь у справах суспільства чи громади); враховувати вплив власних дій на безпеку та добробут інших; просувати рівність, (всі співробітники та учні знайомі з проблемами рівних можливостей захищають інтереси майбутніх поколінь, домагаючись сталого стабільного розвитку та зберігаючи глобальні спільні блага); зберігати культурну та інтелектуальну спадщину; брати активну участь в управлінні; працювати з усунення корупції. Конкретне застосування цих прав і обов'язків створює в освітньому закладі правовий простір [2].

У цей період громадянська активність розглядалася як інтегративна особистісна якість, основними компонентами якої були: когнітивний (усвідомлення правових норм, знання з історії права, реалізації права за кордоном, у європейських державах); комунікативний (допомагати та підтримувати товаришів, взаємодіяти з іншими, особисті інтереси співвідносити з інтересами групи); духовно-моральний (моральні цінності, почуття суспільної солідарності, свідомо любов до Вітчизни, мирна та культурна діяльність на благо Батьківщини); діяльнісний (готовність до суспільно-корисної праці, створення громадських організацій, спілкування) [8].

На початку ХХІ ст. вітчизняні педагоги (Н. Жидкова, О. Кучер, Т. Саврасова-В'юн та ін.), розглядаючи "громадянську активність" як інтегративну характеристику особистості, виділяють у її структурі два компоненти: правову культуру (знання засад держави та місцевого самоврядування, прав та обов'язків громадянина, відповідальність за свій вибір та вчинки, потреба участі у громадському житті країни та своєї громади); моральну культуру (внутрішня позиція особистості, яка включає моральні установки, що спонукають до поважного ставлення до мови та історії України; ціннісне ставлення до української культури; готовність до її примноження) [8].

Н. Жидкова, розглядає громадянську активність як складно структурний динамічний феномен, який включає такі структурні компоненти: активне громадянське ставлення; орієнтація активності на інших; саморозвиток.

Три компоненти виділяє Л. Семенюк – когнітивний, мотиваційний, поведінковий, Вона виокремлює вікові особливості розвитку

громадянської активності учнів, звертаючи увагу на те, що якісне зрушення у її розвитку відбувається саме в юнацькому віці та пов'язане з переходом від глибинного самопізнання та пізнання навколишніх людей – до особистісного та професійного самовизначення [9].

У сучасних європейських державах та в Україні надають особливого значення реалізації ідей громадянської освіти, яка стала метою освітніх реформ. Учені зазначають, що формування громадянської активності залежить від економічного, політичного та соціального контекстів. Тому при формуванні громадянської активності необхідно враховувати такі виклики: ринкові обмеження – це пов'язано з тим, що добробут людини не гарантується громадянством встановленим законом автоматично, а визначатиметься системою розподілу обов'язків між державою та ринковими інститутами; глобалізація; перспективи демократії; прогресом суспільства [7].

Вітчизняні дослідники відзначають, що протягом останніх десятиліть у закладах освіти відбулися суттєві еволюційні зміни, які вплинули на процеси формування громадянської активності учнів, а саме: зросла інформаційна насиченість шкільного простору; відбулася зміна освітніх парадигм (з традиційного навчання на системно-діяльнісну, компетентнісну); атестати та дипломи про освіту більше не гарантують зайнятість на ринку праці; неофіційна освіта (інформація, отримана зі ЗМІ, електронних ресурсів, телевізора) поступово стає все більш впливовою; освітні заклади стали відкритими і все більше приділяють увагу соціальним навичкам [7].

Дослідниками у сфері громадянської освіти були визначені такі основні напрями діяльності, як: безперервне навчання протягом усього життя; підвищення політичної грамотності учнів; формування громадянської активності; створення механізмів соціального партнерства [11].

Л. Вишневецька основною змістовою характеристикою громадянської активності старшокласників вважає їхнє діяльнісне ставлення до навколишньої дійсності. Вона зазначає, що таке ставлення зумовлене сформованістю динамічної єдності продуктивних потреб, творчих мотивів, конкретних цілей та особистісно значущих громадянсько-правових знань та відповідних їм поглядів, переконань, емоційно-чуттєвих переживань, конструктивних умінь та навичок [1]. Діяльне ставлення до навколишньої дійсності проявляється у поведінці та взаємодії учня з суб'єктами суспільства. Учена виділила структурно-функціональні компоненти громадянської

активності учнів (мотиваційно-цільовий, когнітивно-чуттєвий, діяльнісно-вольовий) та функції (стимулююча, оцінювально-орієнтовна, продуктивно-регулятивна) [1].

У процесі аналізу наукових джерел ми дійшли висновку, що на сьогодні немає єдиного підходу до визначення поняття “громадянська активність”, яке використовується в основному в трьох значеннях: громадянська активність як стан, пов’язаний з виконанням будь-якої діяльності (спілкування, трудової, проектної); активність як інтегральна якість особистості, формування якої відбувається в освітньому середовищі під впливом різних чинників; громадянська активність як форма прояву моральних якостей особистості. Важливо відзначити, що поняття громадянської активності постійно обговорюється дослідниками у контексті понять громадянськості, громадянської зрілості, громадянського, громадянсько-патріотичного виховання [4; 5; 6; 11].

Висновки. Тож ми дійшли таких висновків: визначаємо активність як форму прояву найважливішої інтегральної якості особистості та умову її самовизначення, саморозвитку, самореалізації; громадянська активність проявляється як свідомо-діяльнісне ставлення людини до навколишнього суспільства, соціуму, здатне змінити, перетворити цей соціум, суспільство та саму себе; громадянська активність зумовлена внутрішніми спонуканнями людини, її ціннісними орієнтаціями. У своєму дослідженні ми розглядаємо громадянську активність як інтегральну якість, що забезпечує готовність учнів до активної, свідомої та відповідальної участі у життєдіяльності суспільства та громади, засновану на усвідомленні своїх громадянських прав та обов’язків; визначенні свого місця та ролі у розв’язанні громадянських завдань; на вмінні конструктивно вибудовувати відносини з навколишнім соціумом.

Розглядаючи формування громадянської активності як особливий феномен, ми визначаємо таку структуру громадянської активності, яка включає компоненти: аксіологічний (уміння орієнтуватися у суспільному житті, усвідомлювати свою роль та відповідальність, вибирати цільові та смислові установки для активної громадської діяльності, наявність базових цінностей правової держави та громадянського суспільства); когнітивний (наявність знань у сфері громадянських права і свободи особистості, здатність до пізнання державно-суспільної сфери, готовність до підвищення освітнього рівня); поведінковий (наявність досвіду реальної громадянської

практики та проєктивні установки суспільно-політичної участі); рефлексивний (здатність до самоаналізу та самооцінки суспільної діяльності, своїх особистісних якостей з метою активної участі у життєдіяльності громади та держави). Громадянська активність ліцеїстів, як психолого-педагогічний феномен, є перспективним напрямом для подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вишневецкая Л.В. Организационно педагогические условия развития гражданской активности студентов во внеучебной деятельности: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Минск, 2013. 29 с.
2. Експертна оцінка проєкту Концепції громадянської освіти та виховання в Україні. URL: <http://centromonitor.com.ua/p=1279.html>.
3. Жидкова Н. М. Розвиток громадянської активності старшокласників. *Історія та правознавство*. 2010. № 31. С. 4–5.
4. Завалевський Ю. І. Формування громадянської спрямованості старшокласників у виховному процесі загальноосвітніх навчальних закладів: дис. канд. пед. наук. *Інститут проблем виховання Національної академії педагогічних наук України*, Київ, 2003. 356 с.
5. Канішевська Л. В. Теоретико-методичні основи виховання соціальної зрілості старшокласників загальноосвітніх шкіл-інтернатів у позаурочній діяльності: дис... докт. пед. наук: спец. : 13.00.07 “Теорія і методика виховання”. Київ, 2011. 489 с.
6. Кучер О. А. Формування громадянської компетентності учнів профільних класів засобами варіативних суспільствознавчих предметів: дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 13.00.02 “Теорія та методика навчання (історія та суспільствознавчі дисципліни)”. Київ, 2014. 252 с.
7. Овчарук О. В. Характеристики освіти для демократичного громадянства: європейський контекст. *Пост методика*. 2013 (3). URL: <http://lib.iitta.gov.ua/1103/?refresh>.
8. Саврасова-В’юн Т. О. Психологічні особливості дослідження типів громадянської активності старшокласників. *Вісник післядипломної освіти*: зб. наук. праць. Ун-т менедж. освіти НАПН України; голов. ред. В. В. Олійник. Київ, 2012. С. 375–382.
9. Семенюк Л.М. *Психологія громадянської активності: особливості, умови розвитку*: автореф. дис... д-ра психол. наук. М., 2007. С. 12
10. Фирсова З.И. О воспитании советского патриотизма в средней школе. *Советская педагогика*. 1940. № 9. С. 81 – 82.

11. Формування громадянської компетентності учнів загальноосвітніх навчальних закладів відповідно до вимог нових державних освітніх стандартів / укладач Степанова Н. М. Черкаси, 2014. 42 с.

12. Apud A. Osler Disciplined Teachers, Disciplined Children: Global Democracy in Perspective. *Paper presented at the International Conference on Democratic Discipline, Democratic Lives.*, Loughborough, 12–14 May 1997.

13. Crick B., Porter A. *Political Education and Political Literacy*. London: Longman, 1978.

14. Dekker H., Meyenberg R. Politics and the European Younger Generation. *Political Socialization in Eastern, Central and Western Europe*. Oldenburg, University of Oldenburg, 1991, pp. 3940.

REFERENCES

1. Vishnevetskaya, L.V. (2013). Organizatsionno pedagogicheskiye usloviya razvitiya grazhdanskoj aktivnosti studentov vo vneuchebnoj deyatel'nosti [Organizational and pedagogical conditions for the development of civic activity of students in extracurricular activities]. *Extended abstract of candidate's thesis*. Minsk, 29 p. [in Belarus].

2. Ekspertna otsinka proektu Kontseptsii hromadianskoi osvity ta vykhovannia v Ukraini [Expert assessment of the draft Concept of Civic Education in Ukraine]. Available at: http://centromonitor.com.ua/_p=1279.html. [in Ukrainian].

3. Zhydkova, N.M. (2010). Rozvytok hromadyanskoyi aktivnosti starshoklasnykiv [Development of community activity of high school students]. *History and jurisprudence*. No. 31. pp. 4–5. [in Ukrainian].

4. Zavalevskyy, Yu. I. (2003). Formuvannya hromadyanskoyi spryamovanosti starshoklasnykiv u vykhovnomu protsesi zahalnoosvitnikhnavchalnykh zakladiv [Formation of civic orientation of high school students in the educational process of secondary schools]. *Candidate's thesis*. Kyiv, 356 p. [in Ukrainian].

5. Kanishevska, L. V. (2011). Teoretyko-metodychni osnovy vykhovannya sotsialnoyi zrilosti starshoklasnykiv zahalnoosvitnikh shkil-internativ u pozaurochniy diyalnosti [Theoretical and methodological bases of education of social maturity of high school students of boarding schools in extracurricular activities]. *Doctor's thesis*. Kyiv, 489 p. [in Ukrainian].

6. Kucher, O.A. (2014). Formuvannya hromadianskoi kompetentnosti uchniv profilnykh klasiv zasobamy variatyvnykh suspilstvoznachnykh predmetiv [Formation of civic competence of students of profile classes by means of various social science subjects]. *Candidate's thesis*. Kyiv, 252 p. [in Ukrainian].

7. Ovcharuk, O. V. (2013). Kharakterystyky osvity dlia demokratychnoho hromadianstva : yevropeyskyi kontekst [Characteristics of education for democratic citizenship]. Available at: <http://lib.iitta.gov.ua/1103/?refresh>. [in Ukrainian].

8. Savrasova-Vyun, T. O. (2012). Psykholohichni osoblyvosti doslidzhennya typiv hromadyanskoyi aktyvnosti starshoklasnykiv [Psychological features of the study of types of civic activity of high school students]. *Bulletin of postgraduate education: coll. of science works*. (Ed.). V. V. Oliynyk. Kyiv, pp. 375–382. [in Ukrainian].

9. Semenyuk, L. M. (2006). Psikhologiya grazhdanskoj aktivnosti (osobennosti i usloviya razvitiya) [Psychology of civic activity (features and conditions of development)]. Voronezh, 196 p.

10. Firsova, Z.I. O vospitanii sovetskogo patriotizma v sredney shkole [On the upbringing of Soviet patriotism in secondary school]. *Soviet pedagogy*. No. 9. pp. 81 – 82.

11. Formuvannya hromadianskoi kompetentnosti uchniv zahalnoosvitnikh navchalnykh zakladiv vidpovidno do vymoh novykh derzhavnykh osvitnikh standartiv (2014). [Formation of civic competence of students of secondary schools in accordance with the requirements of new state educational standards]. (Ed.). Stepanova N., M. Cherkasy, 42 p. [in Ukrainian].

12. Apud, A. (1997). Osler Disciplined Teachers, Disciplined Children: Global Democracy in Perspective. *Paper presented at the International Conference on Democratic Discipline, Democratic Lives.*, Loughborough, 12–14 May. [in English].

13. Crick, B. & Porter, A. (1978). *Political Education and Political Literacy*. London: Longman, [in English].

14. Dekker, H. & Meyenberg, R. (1991). Politics and the European Younger Generation. *Political Socialization in Eastern, Central and Western Europe*. Oldenburg, University of Oldenburg. pp. 3940. [in English].

Стаття надійшла до редакції 27.04.2022

